

JEMNITZ JÁNOS

F. Adler és G. B. Shaw vitája az olasz fasizmusról

Bevezető

A dokumentumválogatásunkban közölt írások önnagukért beszélnek. Mégis néhány magyarázó észrevétel eléjük kívánkozik. Tulajdonképpen 20 esztendővel a második világháború befejeződése után azt hittük volna, hogy a fasizmus végérvényesen a múlt temetőjébe került. Napjaink hírei arra figyelmeztetnek, hogy elképzelésünket bizonyos fokig helyesbíteni kell. Egy Európászerte elismert író, Ionescu egy ugyancsak rangosnak tekintett lapban, az Encounterben nemrégiben nyíltan hitet tett az ölés kultusza s a fasiszta gyilkosságok végrehajtói mellett, minden értéket „újjáértékelve” — helyesebben kétségbe vonva, behódolt a gátlástalan erőszaknak.¹ S hogy ez a szellem ma is hat, méghozzá megtisztultnak s felszabadultnak hitt ifjúság körében hat — arra az 1966—1967 évi római incidensek és a nyugat-németországi választások szolgálnak intő példaként.

E jelek serkentőleg kell, hogy hassanak a fasizmus története megírására. Ézen a téren a hajdani antifasiszta kortársirodalom után nemzetközileg éppen napjainkban mutatkozik nagyobb megélénkülés, mikor a marxista történetírás is, felszabadulva bizonyos megmerevedés alól, körültekintőbben, problémalátóbban nyúl a fasizmus jelenségének megmagyarázásához. Mi a magunk részéről pusztán egy adalékkal kívánunk ehhez hozzájárulni, egy 40 évvel ezelőtti vita felelevenítésével, amely vitát annak idején a magyar olvasók csak alig ismerhettek meg, s amely érzésünk szerint még ma sem tanulság nélküli, történetileg pedig rendkívül instruktív az adott korszak megértéséhez.

¹ A „parttalan megbocsátásnak” más aggasztó tünetei is megmutatkoztak az utóbbi időben. Golo Mann professzor újabb műveiben feltűnő módon elbizonytalanodott, amikor az 1930-as évek nagy sorsfordulóit érintve, választania kellett az antifasiszta és fasiszta tábor között; mégpedig azért, mert az antifasiszta oldalon a munkás, szocialista és kommunista tendenciákat túl erőseknek látta. Újabb nagy visszhangot keltő cikkében pedig a Franco-ellenes érzelmeket, fenntartásokat bontja immár le, mértéktelenül eltúlozván a diktatúra szerfölött korlátolt enyhülésének szimptomáit. A diktatúra ténye, az antihumanizmus fölött szemet hunyva, Golo Mann annyi tapasztalat után ugyancsak kritikai vizsgálat nélkül ad könnyen hitelt a Franco-kormányzat állítólagos szociálpolitikai reformszándékainak (Die Zeit, 1966. febr. 11.). Ezek a nyilatkozatok, állásfoglalások tanúsítják, hogy a fasizmussal, illetőleg fasisztoid jelenségekkel kapcsolatban mily gyakoriak, olykor mily súlyosak a félrefogások — ha ezt a hibát egy neves történetész-professzor, Thomas Mann fia is elköveti. Megjegyezzük, hogy a professzort kioktató spanyol szocialista diákoknak igazuk volt, mikor szemére vetették, hogy egyfelől megelégedett a spanyol szociális valóságról, másfelől pedig a demokratizmus és humanizmus követelményéről. Ezek alapján a spanyol szocialista diákszervezet ugyanúgy visszautasította Golo Mann „belenyugvási” téziséit, a békés átalakulás kivárásának magatartását, miként 30 esztendővel ezelőtt az olasz szocialisták is fellázdak, mikor G. B. Shaw Mussolini érdemeit taglalta nekik. Ők a fennálló rendszerben valóban nem tisztelik sem a vezetés princípiumát, sem „a 25 éve tartó békét”, ehelyett a forradalmi demokraták s a munkásmozgalom mai örökösei csakúgy, mint egy nemzedékkel ezelőtt az olasz antifasiszták, engesztelhetetlen harcot hirdettek a tirániával, a fasiszta, fél-fasiszta és konzervatív katonai diktatúrákkal szemben.

A vitapartnerek: George Bernard Shaw, az ünnepeelt angol író, aki az 1880-as évektől kezdve részt vett a nemzetközi munkásmozgalomban, a Fábriánusok ismert vezetője, a ragyogó debatter — a másik oldalon Friedrich Adler, aki a századforduló után az osztrák szociáldemokraták egyik másodvonalbeli fiatal vezetője volt; nevét a világ tulajdonképpen 1916-ban ismerte meg, mikor a háború elleni tiltakozás jelképeként lelőtte Ausztria miniszterelnökét. Az 1920-as években a Szocialista Munkás Internacionálé egyik vezetőjeként tevékenykedett, állásfoglalásának ez adott még nagyobb nyomatékot.

A vita G. B. Shaw 1927 január 24-i sajtónyilatkozatával kezdődött. Shaw ebben az angol Daily Newsnak adott nyilatkozatában a többi, itt közölt levelének szellemében, nagy megértéssel s tulajdonképpen elismeréssel nyilatkozott Mussoliniról és az olasz fasiszta kormányzatról. A baloldali, progresszív köröket ez nemzetközileg méltán megzavarta, s a jobboldal hirtelen Shaw-t kezdte ünnepelni. Friedrich Adler e nyilatkozat után írta meg első felháborodott leveleit Shawhoz. A levélváltás ugyan még nem került nyilvánosságra, de a levelezők egyre inkább átértézték, hogy állásfoglalásuk nem maradhat magántermészetű, nemcsak egymásnak fejtik ki véleményüket. Az érvelés tartalma, módja valóban nagyobb nyilvánosságot követelt.

A publikálás ellen azonban egyúttal több érv szólt. Elsősorban az, hogy a vitával és Shaw álláspontjának ismertetésével a szocialisták nem akartak a fasiszta mozgalomnak mentőérveket szolgáltatni, s tartottak attól is, hogy Shaw véleménye zavart kelthet a progresszív értelmiségiek körében is. E szempontok alapján Friedrich Adler határozottan ellenezte a levelek közzétételét a szocialista orgánumban. Fél év elteltével Shaw a Szocialista Munkásinternacionálé központi információs közlönyénél újra szorgalmazta a közzétételt, s ekkor a szerkesztők a következő jegyzet kíséretében igent mondtak: „noha ugyanazok az okok, amelyek az első elhárítást indokolták, most is érvényben vannak, mégsem látunk más lehetőséget, mint hogy az egész levelezést nyilvánosságra hozzuk . . . Tisztában vagyunk azzal, hogy ezt a nyilvánossághozatalt valamennyi ország fasisztája messzemenően ki fogja használni. De minthogy Bernard Shaw makacsul súlyt helyez arra, hogy dicsőséges pajzsával takarja az Olaszországban funkcionáló gonosztevő-rendszert, mi a magunk részéről az olasz nép szabadságtörekvéseivel összeegyeztethetetlennek tartjuk, hogy olyan módon akadályozzuk ezt a küzdelmét, hogy Mussolini rendszerét csodálattal övezzük.”^{1a}

A laphoz tiltakozó levelek érkeztek már az első, januári Shaw-nyilatkozat után, s a levelek közzététele után ez a hullám mégcsak fokozódott. A lap a maga elhatárolódását még azzal is fokozni akarta, hogy csak a legilletékesebb olasz szocialista állásfoglalást közölte a levelezés közzétételét követő számban. Ebben Modigliani, az olasz szocialisták emigráns vezetője egyfelől vitába szállt Shawval, másfelől arra világított rá, hogy az olasz sajtó még így is mennyire meghamisította Shaw nyilatkozatát. Mussolini és kormánya ugyanis nem bírta el azokat a hasonlatokat, amelyek szerint Napóleon és VIII. Henrik példájára a kormány és a Duce lenne felelős a politikai ellenfelek kivégzéséért, adott esetben Mateotti meggyilkolásáért. Az olasz sajtó így „beleköltött Shaw levelébe s hozzábiggyesztette a »komikus vád« állítását, amivel az egész shawi álláspont alaposan torzult”. (A magyar olvasónak Somogyi Béla meggyilkolása kell, hogy eszébe jusson, mikor a magyar kormány és Horthy Miklós Mussolinira emlékeztetően görcsösen igyekezett a gyilkosság felelősségét elhárítani magáról.)

^{1a} Internationale Information, 1927. okt. 15.

Emellett Modigliani hosszan fejtegeti, hogy Mussolini legkevésbé sem egyedül, vagy csak pártja segítségével szerezte meg a hatalmat. Ott állt mellette a király, a klérus, a hadsereg, sőt kezdetben a befolyásos demokratikus színezetű politikusok egész sora: Giolitti, Bonomi, Facta — nem beszélve a külföldi munkáellenes politikai rokonszenvről. Modigliani utal arra is, hogy két éven át az ellenállásnak tömegével akadtak önkéntesei — és áldozatai. Mindezeket Shaw módjára nem lehet és nem szabad egyszerűen semmisnek tekinteni. Mélységesen felháborodik azon is, hogy Shaw szerint a szocialisták egyszerűen képtelenek lettek volna felelős, alkotó munkát végezni, s ehelyütt a szövetkezetekre utal, amelyek élén szocialisták álltak és ténylegesen tömegeket mozgatva, milliós tőkét kezeltek, míg a fasiszta terror e szövetkezeti mozgalmat is fel nem morzsolta — a nagybirtokosok átmentésére. Mindezt — írja Modigliani — a fiatal, hajdani Shaw azonnal átlátná, de az öreg Shaw az olasz „zsványokat” magasztalja, ami „nagy kár”.²

Shaw azonban Modigliani érvei ugyanúgy nem ingatták meg, mint Friedrich Adleréi, s a szocialista tiltakozások ellenére is kitartott korábban kialakított véleménye mellett. 1927. november 23-án a Fábianus Szövetség rendezésében vitaelőadást tartott, amelynek során hangsúlyozta: „a szocializmusnak diktátorra van szüksége. Nekünk utána kell majd néznünk, hogy megszerezzük a magunk diktátorát. A nép majd utólag meghozza az ítéletét róla. Igen, nekünk meg kell szerezniünk a diktátorunkat bármi módon is.”³

E gondolatra G. B. Shaw az előadás folyamán többször visszatért: „Én nem ajánlom önöknek, hogy bármifajta alkotmányellenes tettet hajtsanak végre; de azt hiszem, kevesebbet tennék, mint ami a kötelességem, ha nem figyelmeztetném önöket, hogy legyenek készen az alkotmányellenes akcióra, valamint arra, hogy forgassák meg fejükben, mi történik majd akkor, ha valaki nem kívánja betartani a választási játékszabályokat.”

Shaw ismételten foglalkozott ekkor a diktátor személyével: „A diktátornak olyan embernek kell lennie, akinek nemcsak hatalma van meg a kormányzásra, hanem diktátorként fel is tud lépni, akár tetszik, akár nem. Mussolinik nem akadnak minden nemzedék történetében. Ha sokat zaklatják Mussolinit, akkor megrendezhet egy népszavazást s óriási többséget kaphat. A despotizmus igazi talpköve a nép támogatásában rejlik.”

Az előadás újabb tiltakozásokat váltott ki, Anglián belül is. Két nappal később Shaw helyreigazítást jelentetett meg a Daily Newsban, de ez a lényegyet nem érintette. Guny tárgyává tette az angol parlamentáris gyakorlatot, rámutatott, hogy a diktatúrát ez sem küszöböli ki, de ugyanakkor visszautasította az olyan sajtókommentárokat, miszerint ő „feketeinges” nézeteket képviselne. Csupán egy ponton engedett: elismerte ugyanis, hogy előadásában a demokráciáról nem adott mély, érdemi értékelést. De a helyreigazításban is szükségesnek találta, hogy megjegyezze: Mussolini rendszerét nem lehet egyszerűen s „beteges” reagálással fogadni.⁴

² Internationale Information, 1927. okt. 22. E tiltakozás a legtöbb szocialista-antifasiszta lapban egyszeri volt. Leszögezték véleményüket, elmarasztalták Shaw fellépését, s az esetet feltehetően túl világosnak és kényelmetlennek tartották ahhoz, hogy többször visszatérjenek reá. Minden bizonnyal F. Adler is a „dixi et salvavi” elhangzása, a jelen esetben két levél megírása után beszűntette az általa is értelmetlennek tűnő vitát Shaw-val, ha már az író nem látta át első szóra súlyos botlását. S ennek következtében a mi dokumentumközlésünk is arányaiban torzult, mikor kevesebbet idézünk Adlertől és a tiltakozó levelekből, mint Shawtól.

³ Daily News, 1927. nov. 23.

⁴ Daily News, 1927. nov. 2.

Shaw még jóval később sem változtatta meg véleményét. Az 1930-as évek derekán megjelenő könyvében (*The Intelligent Woman's Guide to Socialism*) újra leírta a korábbiakra emlékeztető sorokat: „Olaszország megbuktatta parlamentjét és Mussolini kezébe adta a korbácsot, hogy a demokráciába és bürokráciába egy kis rendet és tehetséget verjen bele.”⁵

Ugyanebben a könyvében pedig lényegileg megismétli azt a történeti értékelést és vázlatot, amelyet 1927-ben festett Mussolini hatalomra jutásáról: „A régi parlamentáris demokraták tökéletes és fáradhatatlan szónokok voltak, de az a valóságidegen elméletük, mely szerint a politikában mindaddig semminek sem szabad történnie, amíg a nép többsége meg nem érti és nem követi (ami a valóságban azt jelentette, hogy a politikában semmi sem történjék), megbénította tetterejüket. Amikor azután türelmetlen proletár tettemberek véletlen gyülekezetei a kapitalizmus megdöntésére tettek kísérletet anélkül, hogy tudták volna, hogy mi is a teendő, hogy egy kormány természetes szükségességét méltányolták volna, olyan hangulat vált úrrá, amely Mussolini számára lehetővé tette, hogy az olasz nemzet vezérigazgatójává (diktátorává vagy ducejévé) lehessen és úgy szerepelhessen, mint parlamentáris mámoruktól és anarchisztikus fegyelmetlenségüktől való megmentőjük.”⁶

Néhány esztendővel később, mikor Shawnak már szembe kellett néznie azzal, hogy a fasizmus világháborúval fenyeget, másfelől pedig nyilván számos illúziója megkopott Mussolini reformtervei iránt, Genf — 1938. c. ismert írásában⁷ már sokkal realisabb színekkel festi meg Mussolini portréját. Az aggály és elmarasztalás azonban még ekkor is inkább külpolitikai vetületű, és Shaw félreérthetetlen kesernyés mosollyal továbbra is azt erősíti meg, hogy Mussolini az olasz nép többségének bizalmát élvez, s egyértelműen úgy ábrázolja, mint akinek igaza van a demokrata kispolgárral szemben. A fasizmus belpolitikai vonatkozásait illetően Shaw e kései könyvében is túlságosan megértő. Ez az állásfoglalás rendkívül sok tényezőre vezethető vissza, de vitathatatlan, hogy Shawnál e téren következetességet tapasztalhatunk, továbbá az, hogy ez a következetesség hibás körben mozog.

Shaw 1927-ből származó állásfoglalásainak historikumához tartozik, hogy cikkeinek, leveleinek magyar visszhangja is volt, részint a magyar jobboldali, részint a baloldali sajtóban. Feltűnő, hogy a magyar szociáldemokrata sajtó a vitáról hallgatott: Nem emlékezett meg róla sem a Népszava, sem a Szocializmus, s ezt nyilván az Adlerével rokon megfontolásból tette. A vita és Shaw állásfoglalásai mellett azonban ily könnyedén nem térhetett napirendre az a Századunk, amely ekkoriban erős angol orientációt képviselt, s ezen tájékozódáson belül is az angol fábriánusok — s így nem kis részben éppen Shaw — voltak a Századunk gárdájának példaképei. Ugyanekkor a Századunk a fasizmus—antifasizmus küzdelmét állandóan napirenden tartotta, így az annyira zavaró jelenségre reflektálnia kellett, s reflektált is.

A vitát és a tanulságokat a Századunk hasábjain Sinkó Ervin foglalta össze „B. Shaw konzekvenciája” címen.⁸ Sinkó az Internationale Information alapján ismertette magát a vitalevezést, de az eredeti Daily News közleményre ő sem tért ki. Sinkó csak az Internationale Informationban megjelent 2—2 Shaw—

⁵ G. B. Shaw: Szocializmusról, kapitalizmusról nőknek. Bpest. 1945. 318. l.

⁶ I. m. 346—347. l.

⁷ G. B. Shaw: Genf 1938. Bpest. 1955.

⁸ Sinkó Ervin: B. Shaw konzekvenciája. Századunk, 1927. 577—579. l.

Adler levelet ismertette, tehát jóval kevesebb Shaw-írást, mint amennyit most a bécsi Friedrich Adler Archivumban megtaláltunk.⁹ Sinkó eltekintett a Modigliani-írás, valamint a többi tiltakozó levél ismertetésétől is. A vitához azonban hozzáfűzte saját „konzekvenciáit”.

Sinkó jelezte, hogy a két kialakult véleményhez nem kíván egy harmadikat csatolni. Néhány esetben azonban úgy érezte, mégis pontosítania kell. Így elhibáztattnak minősítette azokat a párhuzamokat, amelyekkel a két levélíró egyaránt egy nevezőre hozta a szovjet proletárdiktatúrát Mussolini diktatúrájával, minthogy „a kettőben nyilván csak a diktatúra neve közös, míg tartalmaik és célkitűzéseik tökéletesen mások, annyira, mint amennyire csak egy partikuláris érdektől vezetett mozgalom univerzális tendenciájú akarattól különbözhet”.

Sinkó azonban nem hagyta magát tévútra vezetni a levelezés központi, tartalmi magját illetően. Hiszen a vita Adler és Shaw között nem a munkásmozgalom, még kevésbé a proletárdiktatúra kérdéséről folyt — bár ezekben is nyilvánvalóak voltak közöttük a véleményeltérések — hanem a fasizmusról.

Sinkó világosan felismerte, hogy Friedrich Adler hibázott, mikor a proletárdiktatúra rendszerét és a fasizmust pusztán felszíni jelenségek alapján hasonlította össze, s méltán igaza volt, mikor elhatárolta magát Adlertől s utalt a félrevezető buktatóra. De igaza volt Sinkónak abban is, hogy a figyelmet mégsem Adler hibájára terelte, hanem Shawéra. Az európai politikai események ugyanis egyre félreérthetlenebbül mutatták, hogy a munkásságnak mind több helyütt a fasiszta veszély ellen kellett összpontosítania erejét. Az Adler—Shaw vitában a kommunistáknak mégiscsak Adlert kellett és lehetett megnyerni szövetségesül — és Sinkó is így foglalt állást, miközben továbbra is az foglalkoztatta: miként volt lehetséges, hogy Shaw ennyire megtévedt.

Sinkó belülről kívánja megérteni Shawt. Hangsúlyozza, hogy Shaw nem szűnt meg szocialistának lenni, s éppen ezért ragadott tollat, mert egyesek így értelmezték Mussoliniról írott cikkeit. Sinkó első pillanattól fogva félreérthetetlenül elhatárolja magát Shaw értékítéleteitől: „Valaki, aki olyan kétségtelenül okos, megvesztegethetetlenül élesszemű ember, mint Shaw: a saját szempontjából elköveti azt az ostobaságot, hogy zászlót hajt Mussolini előtt.”

Sinkó ezt követően nagyon tudatosan húz határvonalat az eseményeket akadémikusan szemlélő Shaw és a fasiszta diktatúra ellen harcba induló Adler és az olasz emigráns szocialisták közé. S ehelyütt — mint írja — „függetlenül attól, hogy igaza van-e Shawnak Mussoliniról való nagy véleményében, a *szocialista* (eredetiben dülten szedve — J. J.) Shaw ostobaságot követ el, ha ezt az ő nagy véleményét nyilvánossá teszi”. Mert hiszen akárhogy is — a diktatort védi a szocialisták ellen. Igaz, „Shaw álláspontja esztétikailag hatásosabb, mint Adleré, Shaw az elfogulatlan és az ellenséggel szemben is objektív férfi szerepében lép fel. Külsőleges esztétikai szempontból ez a nemesebb gesztus. De — a szocialista Shaw szempontjából — az, amit az objektív Shaw csinál, Adler szavával: egyszerűen felháborító.” — Hiszen Adlernek igaza van, amikor abból indul ki, hogy Mussolini minden szocialista és demokratikus létfeltételt megsemmisített Olaszországban És „kinek van joga felülemelkedni a jelenen? ... aki a mai táborokra vált világban kontemplatív turista tud lenni, kilép a szolidaritás kötelekéből.”

⁹ Viktor und Friedrich Adler Archiv. Wien, Arbeitkammer. — A levelek megtekintéséért és a publikálás engedélyezéséért itt kell köszönetet mondanom Wanda Lauzernak, a levéltár vezetőjének.

Sinkó elismeri tehát Shaw kitűnő logikáját, élesszemű megfigyeléseit, jelzi, hogy nem szabad őt egyszerűen a fasiszták közé sorolni, mégis kérlelhetetlen ítéletet mond felette, hiszen az „embertársaival szolidáris” ember számára nem fogadható el Shaw vélekedése. Sinkó ismertetésében és állásfoglalásában igazat ad az Internationale Informationnak és Adlernek — egy ponton azonban tovább megy azoknál. Ugyanis újra azt hangsúlyozza, hogy Shaw részéről itt nem kisiklás történt — mint Adler állítja —, hanem természetes végkövetkezményként jutott el egy buktatóhoz, amely már korábbi magatartásából következett, ugyanis az intellektualitás, ha öncéllá lesz, cinikus remeteségbe merevedik — figyelmeztet Sinkó.

A magunk részéről azonban nem ezeket tartanánk a legfontosabb levonandó tanulságoknak, bár az 1920-as években nyilván nagyon lényeges volt a határvonal a szemlélődők és harcolók között. Shaw leveleit újraolvasván, inkább a gondolati, tartalmi elemek tűnnek ma már lényegesebbnek. S a buktatót is inkább ott látjuk, hogy Shaw nem egyszerűen „intellektuálisan cinikus” volt, aki a tömegekből kiábrándult (ehelyütt, Sinkótól eltérőleg, nem is az „intellektuális cinizmus”, hanem intellektuális gőg jelzöt használtuk volna), hanem végzetesen összezavarodott előtte — legalábbis ekkor — a szocializmus, a demokrácia, a humanizmus és haladás egymástól elválaszthatatlan láncolata. S mivel a láncszemeket elválasztotta egymástól, ezeket szétválasztva egészen másfajta láncszemekkel kapcsolta össze, s ebből valami egészen más jött létre, mint amit a történeti haladás magáénak tekinthet.

Shaw leveleiben a szocialisztikus haladást — tőle valóban meglepő leegyszerűsítéssel — népjóléti intézkedésekkel azonosította. A szociális reformok meghirdetésével kapcsolatban Shaw tőle szokatlan nagy hiszékenységet árult el, hiszen négy—öt év távlatából nagyobb kritikával élhetett volna Mussolini reformterveivel szemben. A társadalmi-gazdasági átalakulást teljességgel kikapcsolta a fasiszom vizsgálatánál, így nem vetette fel azt a követelményt, amely egy szocialistánál valóban elsődleges lett volna: hogy a Mussolini-kormányzat vajon hozzá mert-e nyúlni a nagybirtokokhoz, gyárakhoz, bankokhoz — vagy pedig ezeket magántulajdonban hagyta-e. Igaz, Shaw érintette ezt az igényt, de csak olyan formában, hogy Mussolini előbb-utóbb rákényszerül majd e lépés megtételére. Shaw ehelyütt tévedett, s ez a tévedése éppen a rendszer jellegének hibás felismeréséből fakadt.

Ugyancsak megboesáthatatlanul könnyedén tért napirendre a demokratizmus felszámolása és a humanizmus kiküszöbölése felett. Shawt minden bizonnal rabul ejtette a fasiszta diktatúrák népjóléti programja és néhány intézkedése, másfelől pedig hosszú évtizedek harca nyomán oly mértékben bírálta és gyűlölte a polgári demokratikus állapotokat, illetőleg vetette meg a középszerűt, a „nyárs-polgárt”, hogy hajlandó volt megtapsolni az utca emberének bukását. Négy évtized távlatából Shawnak azonban éppen ezeket a gondolatait tartjuk a legmodernebbeknek és — ha a szó nem lenne már elkoptatott, — legveszélyesebbeknek is. A polgári demokrácia kudarca ugyanis nagyon kettős jelenség, s éppen a fasiszom jelentkezése bizonyította, hogy a polgári demokratikus rendszerből bizonyos körülmények között mennyire elképzelhető történeti visszalépés, reakció. Ez a történeti korszak más tanulságokat is szolgáltatott: többek között azt, hogy a polgári demokrácia számos országban — többnyire gazdaságilag fejletlenebb, polgári demokratikus tradíciókban szegényebb kelet-európai és déli, latin országokban — saját eszközeivel védtelennek bizonyult a fasiszmussal szemben; hogy a tömegek elégedetlensége, időnként kétségbeesése vagy esetenként elva-

kult fanatizmusa esetén mennyire szükséges egyfelől, a „magántulajdon szent-ségéhez” hozzányúlva, igazi szociális reformokat foganatosítani, másfelől pedig az önvédelem jogán diktatórikus eszközökkel is megóvni. A demokráciát az 1920—1930-as években igen sok helyütt nem lehetett pusztán a régi polgári demokratikus eszközökkel megvédeni, s e tekintetben Shaw észrevételei nem egy ízben valóban jogosultak voltak. Mégis, a társadalmi fejlődés, a társadalmi követelmények lényegét érintő kérdésben hibázott, amikor a demokratizmust magát tekintette meghaladottnak. E vonatkozásban éppen az 1920—30-as évek kellő bizonyosságot szolgáltatott arra, hogy nincs haladás, szociális igazságszolgáltatás, amely a demokratizmus és humanizmus tartós megsértésére rendezkedhet be, az elválasztásnak időről-időre mégis akadtak új hívei, bajnokai. (Ez a végzetes elválasztás más síkon is jelentkezett: a célok és eszközök elszakításában, ami azután bizonyos szinten olyan méreteket öltött, hogy az embertelen eszközök szükségszerűen a mégannyira őszintén kívánt célok elérését is lehetetlenné tették.) Az antide-mokratizmus ezen hitvallóinak tevékenységéért a népeknek, a munkásságnak mindig nagy árat kellett fizetnie. A levelezés közzéadásával éppen ezekre a kritikus pontokra kívánjuk a figyelmet felhívni, ahol a nagy író progresszív író is tévútra került. Gondolatmenete ugyanis a maga zárt logikai rendszerével valóban példaszerű, s bizonyítja, hogy még a munkásmozgalomból is hogyan juthat el valaki a fasizmus mentegetéséhez, ha a szociális haladást függetleníteni véli más inherens jegyeitől. S mert ez az elválasztás szörnyű következményekre, bűnös politikai lépések sorozatára vezetett a modern Európa történetében, jellemzőnek tartjuk, hogy a második világháború éveiben a fasizmust Európa népcineke növekvő ellenállása éppen ezeknek a nagy célkitűzéseknek összekapcsolásával: a szocialista, demokratikus és humanista eszmék, csoportosulások egyesítésével tudta megtörni. Így az egyenes és az inverz eljárás egyaránt Adler igazát, Shaw félrefogását, „elcsúszását” bizonyítja. A személy, a történeti pillanat, a történeti mozzanat és végül az érvelés módja azonban figyelmet érdemel, s újra állítjuk, egészen napjainkig tanulságokat szűrhetünk le e vitából.

1, G. B. Shaw levele

1927. február 7.

Kedves . . .

Nagyon sajnálom, hogy a „Daily News”-ban megjelent állásfoglalásom, amelyet a szerkesztőség „egy védekezés” címen hozott nyilvánosságra, Önt olyan fájdalmasan érintette. Nem Ön volt az egyedüli, aki azt gyanította, hogy Mateotti meggyilkolásáról és a fasiszta terror más felháborító tetteiről mit sem tudhattam. Mindez teljes egészében tévedés. Minderről tudomásom volt. Még akkor is, ha a liberális sajtó ezt elhallgatta volna, amit biztosan nem tett volna meg, én akkor is kapcsolatban álltam az olasz menekültekkel, akiknek levelét Önök megküldték nekem, s már mindenről tudtam, ami ebben a levélben állt, sőt jóval többről, amit tapasztalat, történetismeret alapján ottani látogatásom nyomán kikövetkeztethettem.

Mussolinit azonban nem lehet az erényes felháborodással elintézni, mint-hogy az előállott és ismeretes tények bizonyítják, hogy hatalmát egy birodalomnak köszönheti. Augustus óta, aki a római császárságot megalapította, s Caesar meggyilkolása után ennek az államszervezetnek első császára lett, egészen Leninig, aki Kerenszki liberális demokráciájának megbuktatása révén lett Oroszország

diktátora, s ezt a Cseka egyáltalán nem barátságos módszerei kísérték, egész sora volt a nagyobb bitorlásoknak, amelyek államesíny révén lettek működőképessé: minden ilyen államesíny piszkos dolog volt, amikor a törvény előtt tisztességes és lojális embereket olyan esküszegő tanúk és bírák, akik a szél járása szerint forgatják köpönyegüket, elítélték és utolsó zsványbandák segítségével megvertek, megkínóztak és kivégeztek. A szólás- és sajtószabadságot megszüntették, amíg a terror révén az államesínyt minden szempontból nem biztosították. Olaszország esetében az egyedüli új a ricinusolaj volt; de a legtöbb ember bizonyára inkább elfogadja, hogy ricinusolajat vegyen be, mintsem, hogy kátrányba és tollba meghempergessék.

Ily módon világos, hogy egy rendszer értékelésében szemléletünket nem szabad, hogy az határozza meg, hogy azt milyen módszerrel teremtették meg. Semmi értelme annak, hogy Augustus ellen azért harcoljunk, ezért hívjuk tetemre, mert Antonius olyan ügyesen utalt Caesar holttesténél Caesar sebeire. Napóleon felett nem lehet szemet hunyni azért, mert az alkotmányhű Sieyès abbét kidobta. Nem kívánhatjuk az Ír Szabadállam újra való meghódítását, pusztán azért, mert ott egy kényszer-rendelkezést hoztak, ami Lord Salisburyt felháborította, és a londoni parlament által demokratikusan beiktatott hivatalnokokat elseperte, azok helyébe autokrata triumvirátust állított, amit Dublin Castle sem mert legrosszabb idejében sem. Ostobaság lenne az Oroszországgal való kereskedelmet elhárítani azért, mert a szovjetek a cárgyilkosságot megbocsátották és a Benckendorfok nagy ebédeinek véget vetettek. Abszurd dolog lenne azt hiinni, hogy Németországban még mindig a császár a törvényes uralkodó azért, mert a köztársaság megteremtését Rathenau, valamint a fiatal Liebknecht és Luxemburg meggyilkolása kísérte.

Hasonlóképpen közömbös és ostoba dolog az, ha valaki vonakodik elismerni a Duce diktatúráját, amiért az nem a fölösleges ocsmányságok nélkül jött létre. Az egyedüli kérdés, ami számunkra számításba kell, hogy jöjjön, az, hogy ő a dolgot olyan jól elintézte, hogy az olasz nép jobb híján elfogadta őt. Egyesek elfogadták jobb híján, mások lelkesedéssel. Ellenségei — ha akarják, áldozatai — nem állíthatják, hogy nekik nem voltak ugyanolyan jó lehetőségeik, mint azoknak. Ők ténylegesen szemrehányást tesznek neki, hogy kész volt bármifajta program alapján vezetni, csak hogy a káosz helyébe rendet állítson. De ők alkalmatlanok voltak arra, hogy éljenek a lehetőséggel. Vezetni ugyanúgy nem tudtak, mint engedelmeskedni. Azzal vigasztalták magukat, hogy háború utáni neuraszténiájuk volt, s ha Mussolini várt volna, amíg ezt kiheverik, akkor minden rendbe jött volna, s megint elfoglalhatták volna az ékesszóló forradalmi vezetők kényelmes pozícióját, akik maguk védve vannak a forradalommal szemben. Amikor ez Mussolininak nem tűnt elég jónak, s kénytelen volt a katonai fasizmusra áttérni, minthogy mindenképp elhatározta, hogy valamit tesz, akkor az emberek között éppen ezeknek van arra joguk, hogy ezért elítéljék? Az igazság az, hogy csak egy fejnélküli és sikertelen Straffordként kérhette a fasiszták vezetését; mint sikertelen Lenin csak az életét veszíthette el.

Mussolini egyes tettei, valamint azok a tervek, amelyek megvalósítását jelezte, inkább a szocializmus irányába mutatnak, mint mindaz, amit az angol Labour Party megtehetne, ha hatalomra jutna. Mindez hamarosan konfliktusba kergeti a kapitalistákkal; s nyilván nem az én feladatam, miként a többi szocialistáé sem, hogy ebben az álláspontjában megrendítsük. Mit szolgálna, ha kigúnyolnánk, ahogy az angol arisztokrácia George Washingtonot kigúnyolta, sokkal azután, hogy mint a független Amerikai Egyesült Államok elnökét, már

el kellett, hogy ismerje. Ugyanakkor ő azt mondhatta „J'y suis, j'y reste” (itt vagyok, itt maradok), az olasz nép pedig azt mondja: „e viva il duce” (éljen a Duce), s ezen az alapon kell, hogy kibéküljete a fennálló helyzettel s ahhoz jó arcot kell, hogy mutassatok. Ismétlem, nekünk meg volt adva a lehetőség, hogy Korfu miatt megtámadjuk őt; és mivel mi ettől húzódoztunk, így valóban elismertük, hogy szabad kezét engedünk neki.

Mint ahogy Mussolininak nem sikerült ellenségeit otthon megfékezni, úgy gondolom, jól tette volna, ha barátait bőkezűbben látta volna el passzusokkal, minthogy az olasz menekültek, akik Párizsba és Londonba érkeztek, akadálytalanul elmondhatják, hogy Olaszország elviselhetetlen tiránia uralma alatt nyög. Minden tiránia, amennyire ismerem, olyan jellegű volt, amilyenek a mi kapitalista sajtónk a szocializmust szokta jellemezni és emiatt én nem forrok a felháborodástól, miként a liberálisok teszik.¹

De nem erről van szó, hanem arról, hogy a Mussolini-diktatúra elleni szitok-kampány éppen olyan ostoba, mint az oroszországi szovjetdiktatúra elleni kampány. Nagyon sajnálom, hogy olaszországi szocialista elvtársaim a háború után teljességgel képtelenek voltak arra, hogy a vezetést átvegyék. Gyűlölöm a kegyetlenségeket, amelyek a fasizmus hatalommegragadását kísérték. Nem fogom eltékoználni energiáimat, s nem fogom kockára tenni józan emberismeretemet, hogy vonakodjam befejezett tényeket elismerni. Ha ezt megteszem, elveszítem jogomat, hogy Mussolini uralmát bíráljam, amit ezután is kész vagyok megtenni, minden olyan esetben, ha azt hiszem, hogy ezzel valamit használhatok.

Remélem, hogy ily módon álláspontom világossá vált Ön előtt,
továbbra is az Önt tisztelő

G. Bernard Shaw

2, Friedrich Adler levele G. Bernard Shawhoz

Zürich, 1927. márc. 4.

Tisztelt Uram,

Gillies úr, az angol Munkáspárt Nemzetközi Osztályának titkára egy levél-másolatot küldött át nekem, amely a fasizmus kérdését tárgyalja, s amit Ön február 7-iki kelettel egy barátjának írt. Egyúttal közölte velem, hogy nem lenne az ön kedvének ellenére, „ha a levelet ugyanolyan körben terjesztenék, mint amilyenben Turati úr táviratát”.

Mint ahogy a mi „Internationale Information”-unkban, amelyben az egész szocialista sajtónk helyet kap, a távirat tartalmát, amelyet a párizsi olaszok Ön-höz címeztek, leközlöttük, Gillies úr azt kérdi, készek vagyunk-e az Ön kérésének eleget tenni.

Én az Ön követelését teljes mértékben utópistának tartom. Semmi lehetőség sem kínálkozik arra, hogy „ugyanolyan elterjedést biztosítsunk”. Az Ön „Daily News”-ban megjelent levelét feltűnő címekekkel az egész olasz sajtó közölni fogja, anélkül, hogy egyetlen Önnek ellentmondó sor megjelenhetne, minthogy az egész olasz sajtó fasiszta uralom alatt áll. Én valóban tisztességtelennek tartanám, hogy ahhoz hozzájáruljak, hogy ez az egyenlőtlenység az olasz publikálási lehetőségekkel kapcsolatban ezúttal ismét napvilágra kerüljön.

¹ „... und ich koche nicht vor Empörung, wie es die Liberalen tun.”

Azonban felhatalmazva érzem magam arra, hogy idejét egy kissé hosszabb ideig igénybe vegyem második levelére való válaszolás alkalmából, amelyet valóban felháborodással olvastam el.

Az Ön álláspontja, hogy „nem utasítja vissza egy befejezett tény elismerését”, úgy tűnik nekem, hogy nagyon megfélemlhet egy Buddhának, aki változatlan nyugalommal szemléli köldökét, de valóban meglepő egy harcoló szocialistánál, aki sohasem adhatja hozzájárulását „egy helyzet elismeréséhez”, amikor az olasz nép azt mondja: „mondjad te is — viva il Duce!”.

Kétségtelenül a nép hangulatának olyan megállapodottságával állunk szemben, amikor vakságból, vagy kétségbeesésből, de lelkesedik ellenségeiért, amivel számolnunk kell, de sohasem szabad e helyzetet „elismernünk”. Mi egyedül az államesiny „tényét” kell, hogy szem előtt tartsuk, s egyedül a hatalom bitorlói legyőzésének „tényével” kell, hogy számoljunk. Sohasem szabad szellemileg megtörnünk, s mindig készen kell állnunk, hogy a terrorrendszer „tényével” szemben aktívan harcoljunk.

Legyen szabad Önt a világháború kirobbanására emlékeztetnem. A tömegek hurráhangulata kétségtelenül adott volt. Az Ön felfogása szerint a „befejezett tényeket” kellett volna elismerni. Sok mindent hozott fel e kényelmes álláspont mellett. Én azonban úgy hiszem, hogy azoknak kell igazat adnunk, akik ezen „tények” ellen lépnek fel.

Azt a föltételezést, hogy az abszolutizmust „jobb híján” elfogadják, csak olyan ember ismerheti el, akinek az abszolutizmus nem több, mint történeti gondolati jelenség, nem pedig az élet valósága.

Abban a jegyzetben, amelyet az „Internationale Information”-ban — megküldöm Önnek a példányt — az Ön leveléről írtam, úgy foglaltam állást, hogy az Ön kisiklása annak az Ön egyébként előnyös tulajdonságának árnyoldala, hogy véleményét ki akarja fejteni. De az Ön második levele sokkal rosszabb, s ennek nehéz jó oldalát is felfedezni. Ön valóban közel került ahhoz az angol uralkodói állásponthez, amely saját szabadságát, illetőleg annak megőrzését természetesnek tartja, de ugyanakkor teljességgel lehetetlen véli, hogy a „benszülöttetknél” a fasiszta elnyomást elfogadja.

„Ellenségei (Mussolini ellenségei — F. A.) — ha akarja áldozatai — nem állíthatják, hogy nekik nem voltak ugyanolyan jó kilátásaik, mint neki.” Ez a történetiszemlélet talán alkalmas lenne egy labdarúgómérkőzés megítélésénél, de gyermekdednek és felháborítósnak tűnik, ha a háború utáni nagy harcok és tévedések idejére próbálják zsinórmértékül használni.

„Mussolini diktatúrája elleni szitokhadjárat ugyanolyan ostoba, mint az a kampány, amelyet az oroszországi Szovjetdiktatúra ellen folytatnak.” Ha valaki e sorokat olvassa, nem tagadhatja meg annak elismerését: „ha már ostobaság, de legalább van benne rendszer!” Teljességgel igaza van, hogy valaki nehezen harcolhat a fasiszták diktatúrája ellen, ha a diktatúrát Szovjetoroszországban mint tartós berendezkedést elismeri. Ezzel a következtetésével Ön valóban előnyére tér el honfitársainak egy részétől. Mi azonban ellenkező következtetést vonunk le. Mi ugyanúgy a *demokrácia visszaállításáért* (eredetiben aláhúzva — J. J.) lépünk fel Oroszország, mint Olaszország esetében, s így megvan a morális jogunk ahhoz, hogy teljes erőnkkel küzdjünk a fasiszmus ellen.

Ön a diktatúra elleni harcot „ostobának” nevezheti, de mi, akik ezt a harcot saját szülőházánkban kellett folytatnunk, sohasem fogunk „elsiklani” egy diktatúra ténye fölött, hanem együtt fogunk érezni azokkal és segítünk azoknak, akik bármely országban ezt a harcot folytatják. Sohasem hagyjuk

majd magunkat olyan feltételezés révén megtéveszteni, hogy „egy befejezett tényt ismerünk el”.

„Minden tirannia, amit láttam, olyan jellegű volt, amilyenek a mi kapitalista sajtónk a szocializmust jellemzi.” Ezt a valóban különös „logikai” következtetést nekünk nem kell, hogy tovább elemezzük, minthogy biztosak vagyunk, hogy Ön minden szellemi paradoxona ellenére sem a szocializmusnak a kapitalista sajtó által történő rágalmozását, sem a fasizmus rémtetteit nem fogja védelmezni komolyan. Így marad a harmadik feltételezés, hogy Ön utazása közben nem látott többet egy átlagturistánál. S ebben az esetben is fölösleges egy komoly vita.

Az Ön országában megszokott lenne azt kijelentennem, hogy mily sokra tartom Önt. Mint egy kevésbé művelt ország szülötte lemondok erről, nemesak azért, mert számomra ellenszenvesnek tűnik, hanem azért, mert én Önt valóban sokra tartom, ha nem is elsősorban mint politikust.

Tisztelettel

Friedrich Adler

3, G. B. Shaw levele Friedrich Adlerhez

1927. október 2.

Stresa. Lago Maggiore

A levél elsősorban tüntető válasz volt a Daily Newsnak, amiért becsmérllőleg írt Mussoliniról, mintha az egész Olaszországban előállott helyzetet úgy lehetne jellemezni, hogy az egész ország egy brutális egoista vasmarkának szorítása alatt görnyed. A józan ész és elemi udvariasság megkövetelte, hogy így szóljunk egy külföldi államférfiről, aki diktatúrát létesített egy nagy modern országban, anélkül, hogy bármiféle társadalmi, hivatali vagy akadémiai előnyt élvezett volna, támogatásban részesült volna, aki a feketeingesekkel Rómába vonult, noha egyetlen fegyvelmezett hadosztály és egy ütőképes kormány bármely pillanatban megbuktathatta volna. Ezekután azt állítani, hogy ezt a rendkívüli sikert pusztán egy ellenséges képviselő meggyilkolásával, illetőleg az ellenfelek ellen alkalmazott ricinus-olaj alkalmazásával érték el, egyszerűen gyermekded érvelés lenne. Erre a nyilvánvaló válasz így hangzanék: „Ha a diktatúrát ily könnyű megteremteni Olaszországban, miért nem valósították meg a proletárdiktatúrát a kommunisták ugyanezekkel az egyszerű eszközökkel?” Nekik ugyanannyi ricinus-olaj állott rendelkezésükre, mint a fasisztáknak; és ők sem haboztak, amikor bombát dobni vagy löni kellett. Ön levelében a demokrácia visszaállításáról, a status quo ante-ról ír orosz és olasz viszonylatban. Úgy vélem, hogy a háború után Olaszországban olyan feltételek alakultak ki, mint amilyenekben Napóleon találta Franciaországot, amikor a Direktórium uralma alatt visszatért egyiptomi hadjáratából. A Direktórium névlegesen forradalmi és népi jellegű, valójában doktriner, akcióképtelen és korrupció volt, amely kormányozni már nem tudott. Napóleon a Direktóriumot elmozdította; a legrátermettebb embereket állította a tartományok élére; törvényt adott ki, s azokat modernizálta; stabilizálta a pénzfolyamot; megfegyvelmezte a közhivatalokat s arra kényszerítette, hogy őt szolgálják; s egy alkalommal elrabolta a Bourbon Enghien hereceget külföldi területről és agyonlövötte. De az egyszerű francia polgároknak olyannyira előnyös volt a rendszer, hogy Napóleonnak akár 50 Bourbon-hereceg agyonlövését és akár 100 Napóleon-ellenes lap elfojtását is megengedte volna. A Sieyès-féle liberális doktrinerek és a forradalmat gyűlölő, Napoleon katonai lángeszét rettegő külföldi kor-

mányok nyomban kitaró szidalmakba törtek ki a tirannus, a népi szabadságjogok elfojtója, Enghien herceg gyilkosa ellen. Eközben azt hangsúlyozták, hogy Franciaország valamiféle könyörtelen despotizmus járma alatt nyög, miközben a franciák a rendezett szabadság realitását élvezték a zaklató bizonytalanság hosszabb időszaka után.

Az olasz liberálisok ragaszkodnak ugyanezen hibák elkövetéséhez? A háború után Olaszországban a kormány oly gyenge volt, hogy ostoba szindikalisták gyáratok foglaltak el és a Katholikus Egyház fanatikus hívei azt állították, hogy a III. Internationálé *államcsínyt* (eredeti aláhúzás), szervez, keresztshadjáratot hirdettek, miközben olyan képet festettek, mintha itt lenne a szocializmus és kommunizmus. Mussolini ekkor Napóleon bármiféle presztízse nélkül mindazt megadta Olaszországnak, amit Napóleon Franciaországnak, csak Enghien herceg neve helyébe Matteottit kell írni. Most az a kérdés, hogy hitelt adjunk-e munkájához, elfogadjuk-e annak szükségességét és az *ügynevezett* (eredeti aláhúzás) szocialisták, szindikalisták, kommunisták, anarchisták stb. teljes kudarcát, akik semmit sem tudtak elérni, sőt megérteni — vagy továbbra is a Szabadság és Matteotti gyilkosáról fogunk beszélni, aki lábbal tiporja Olaszországot.

Őn azt mondja, hogy „mi” sohasem ismerhetjük el ezt a helyzetet, eszmeileg nem rendelhetjük magunk alá annak. De pontosan mi is az, amit nem fogadhatunk el, s aminek nem rendelhetjük alá magunkat? Vajon arról a tényről van szó, hogy a despotikus líra három penny-t ér, míg a demokratikus frank csak kettőt? Vagy az a körülmény, hogy Olaszországban egy a népből jött ember kormányoz, míg a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget szerető Franciaországban Poincaré úr a kormányelnök? Vagy talán az, hogy Mussolini, valamennyi drámai gesztusa ellenére, nem merészelt a Niluson gátat emelni, hogy a vizet így elzárja Egyiptomtól, nem rabolta ki Racovski páncélszekrényét, miként azt az angol kormány megtette, noha az annyira liberálisan tolerálja Salvemini barátunkat? Vagy talán amiatt, mert a Corriere della Sera a burzsoázia számára sokkal több kedvezőtlen hírt ad közre, mint a legtöbb londoni lap? Természetesen ha Olaszországot a mazzinista Utópiával vetik egybe, akkor annak jelene merő visszaélés és tiránia. De ez így van Amerikában, Franciaországban, Angliában, Oroszországban is. A felszabadult Írországban, szülőhazámban a szabadságot a liberalizmus jelszavainak elsöprése után állították helyre, a megszokott demokratikus testületek helyébe autokrata bizottságokat állítottak, olyan kényszerintézkedéseket vezettek be, amelyekhez Anglia sohasem mert nyúlni. Írországban él egy asszony, aki kinyilatkoztatja, hogy ő ezeket a tényeket sohasem fogja elismerni, azoknak szellemileg nem rendeli magát alá. De a tények megmaradnak; és az ír nép nem fogja e hölgyet visszaküldeni az ír parlamentbe.

Őn valóban komolyan arra kér engem, hogy Mussolini rendszeréről ugyanúgy beszéljek, mint ez a lehetetlen asszony-honfitársam az Ír Szabad Államról? Valóban azt hiszi, hogyha a fekete ingeket vörösökkel, vagy cilinderekkel és frakkokkal váltanak fel, akkor Olaszország földi paradicsommá változnék? Minthogy szembenézek a tényekkel, teljességgel átlátom, hogy a XIX. század demokratikus idealizmusában egy szikra élet sincs. Őn azt írja, hogy veszélyesen közel kerültem a brit uralkodó osztályok felfogásához. De nem könnyebbül meg Őn annak láttán, hogy végre akad egy szocialista, aki felelős kormányzók fejével gondolkodik és beszél, s nem a megvetett rabszolgák módjára. Őn azt várja, hogy úgy tanítsam ki Mussolinit, miként Kautsky oktatta Lenint, Marx Thierst és Victor Hugo III. Napolcont és IX. Piust, s miként azt minden szocialista eddig tette, olyanok, akik egy fillér költségvetésnyi összeg felett sem rendelkeztek,

egyetlen munkást sem alkalmazhattak (nem is beszélve arról, hogy egyetlen halálos ítéletet sem írhattak alá), s ezek oktatták Európa kabinetjeit, főként a szocialistákat?

Aligha hiheti, hogy a brutalitások és megtorlások, a gyilkosságok és ellen-gyilkosságok, amelyek végigkísérik a kormányok örök harcát az anarchiával, engem nem undorítanak kevésbé mint Önt. Ha ezek jellemzőek lennének a fasizmusra, akkor örökös rágódásainkra meg lehetne adni a felmentést. De önmagában véve Matteotti meggyilkolása ugyanúgy nem érv a fasizmus ellen, mint szent Beckett Tamásé sem a feudalizmus ellen. Írországban az Új Szabad Állam kényszerítve érezte magát, hogy régebbi ultra-patriota eszmetársait felakasztassa; és a minisztert, aki a kivégzési parancsot kiadta, ezeknek hívei meggyilkolták. Mussolini szintén *tülbuzgóság miatt* (eredeti aláhúzás) felakasztathatja egyik-másik elvakultabb fasisztát, mielőtt a rendet teljes mértékben helyreállítják Olaszországban. Mellesleg semmit sem érhetünk el vele szemben annak feltételezésével, hogy akár mi, akár más olyan vádat emelhetünk ellene, amit ő ne tudna könnyen visszautasítani. Az uralmát befeketítő folt sem nem jellegzetesen fasiszta, sem nem jellegzetesen olasz: ezek az emberi természet árnyfoltjai.

Híve

G. Bernard Shaw

Ui.: Kérem bocsássa meg a javításokat és pettyeket a levélben. Ha titkár-nőm itt lenne írógépevel, akkor tiszta másolatot küldenék önnek, így azonban úgy kell elküldenem, ahogy van! — én — a következő szerdán visszatérek Londonba.

4, *Friedrich Adler levele G. B. Shawhoz*

1927 okt. 7.

Tisztelt Uram,

október 2-án kelt levele alapján reménytelennek látom, hogy a fasizmus kérdésében megértsük egymást. Semmi értelme annak, hogy azt az általános történelemszemléleti álláspontot, amelyet március 4-iki levelemben kifejtettem, most újra előadjam. Így csak annak a néhány kérdésnek a megválaszolására szorítokozom, amelyet Ön feltett.

1. Első kérdés: „Ha a diktatúrát Olaszországban olyan könnyű volt megteremteni, miért nem teremtették meg a kommunisták ugyanezen egyszerű eszközökkel a proletariátus diktatúráját? Nekik ugyanolyan mennyiségű ricinusolaj állott rendelkezésükre, mint a fasisztáknak; s ők sem haboztak, mikor löni kellett, vagy bombát kellett dobni.”

Először is a nemzetközi munkásmozgalom szempontjából nagy szerencsének tartom, hogy azt a kommunista kísérletet, hogy Olaszországban erőszakuralmat létesítsenek, nem fogadták meg igazán. Hiszen az összes elvi kifogástól eltekintve, amely a kisebbség diktatúrája ellen szól, egy ilyen kísérlet rövid időn belül megbukott volna. Kudarcát viszont egész Európában az ellenforradalom érdekében használták volna fel, valamint a reakció igazolására, méghozzá ugyanabban a szellemben, ahogyan Ön most megkísérli, vagyis azokat a reménytelen

üzemmegszállásokat, amelyekre Olaszországban sor került, úgy feltüntetni, mint amelyek igazolják Mussolinit. Igen, meg vagyok győződve arról, hogy egy olyan kommunista próbálkozás, amely ugyanazt az utat kívánta volna megjárni, mint amelyen Mussolini haladt, a legrövidebb időn belül a legnyomorúságosabban megbukott volna, még akkor is, ha a belső terrort ugyanúgy a véletlekig fokozták, mint a fasiszták. A különbség azonban nem abban rejlik, hogy Mussolininak nagyobb volt a tehetsége „a rendcsinálásra”, hanem egy egészen más tényezőben. Ha a kommunisták ugyanazokat a gaztetteket véghez vitték volna, mint amilyeneket Mussolini és bandái elkövettek, sőt ha azoknak akár csak tizedrészéért is felelőssé lehetne őket tenni, akkor Chamberlain úr és Mussolini más tiszteletreméltó kormányzó barátai nem győztek volna eléggé morálisan felháborodni az emberi civilizáció sérelme miatt, Olaszország exponált földrajzi helyzete révén minden nehézség nélkül sikerült volna nekik a gazdasági blokáddal s alkalmasint még további háborús módszerekkel ezt a kísérletet letörni. Ami Oroszországban nem sikerült nekik, azt Olaszországban minden további nélkül megvalósították volna. Mussolini úr nem pusztán a ricinusolajra és más förtelmességekre támaszkodik, hanem kívülről fedezi a „civilizált” Európa barátsága.

2. „Ön valóban a status quo ante álláspontjára helyezkedik Oroszországban és Olaszországban?”

Mindenekelőtt a két országról az olyannyira eltérő múltjukra, valamint a teljesen eltérő feltételekre való tekintettel nem lehet komolyan egy lélegzettel megemlékezni. Oroszországban a status quo ante 1917 márciusa előtt a cárizmust jelenti, s Ön nagyon jól tudja, hogy ennek visszatértét mi valamennyire mind visszautasítjuk. 1917 márciusa és 1917 októbere között az első lépéseket megtették egy demokratikus fejlődés felé, s hogy ez meghiúsult, azt legőszintebben sajnálom. S ha nagyon nehéz is annak megítélése, hogy Oroszországban a háború végén milyen is lehetett volna a demokrácia továbbfejlődése, ahhoz mégsem férhet kétség, hogy Olaszország fennmaradhatott volna olyan országnak, amelyben az ember szabadon írhat és beszélhet, amelyben az ember meggyőződését megvédelmezheti... Olaszország sokat szenvedett a háborúban, de más országok ugyanannyit szenvedtek — vegye példának Németországot vagy Ausztriát —, de a háborús katasztrófát átvészelték anélkül, hogy az emberi intellektuális és morális létfeltételeket hosszabb időre felszámolták volna.

3. „Megadjuk-e a bizalmat az Ő (Mussolini — J. J.) tevékenységéhez, amelynek szükségességét a mi *ügynevezett* (eredetiben aláhúzva — J. J.) szocialistáink, szindikalistáink, kommunistáink, anarchistáink stb. stb. reménytelen bukása után el kell ismernünk, vagy továbbra is ezt harsogjuk, hogy a szabadság és Mateotti gyilkosa Olaszországot lábbal tiporja?”

A háború utáni időkből a munkásság részéről bizonyára súlyos taktikai hibákat követtek el Olaszországban. Távol állunk attól, hogy ezeket tagadjuk, és remélem, hogy rövidesen megjelenik barátomnak, Modiglianinak könyve, amelyből Ön sokkal tisztábban megláthatja, mint amennyire én ebben a levélben megvilágíthatnám, hogy Mateotti és Turati irányzata mennyire tudatában volt ezeknek a hibáknak, s mennyire törekedett arra, hogy ezeket minden erejével kiküszöbölje. Ez a harc a párton belüli kettős szakadásra vezetett, annak ellenére, hogy éppen ebben a szocialista csoportban volt a legizőbb az egység akarása. Az olasz munkásmozgalom részéről bizonyára súlyos hibákat követtek el, s a reakció nem mulasztotta el, hogy ezeket minden lehetséges módon legmesszebbmenőkig kihasználja. De azt jelenti ez, hogy most már fel vagyunk hatalmazva arra, hogy a munkások hibái nyomán hatalomra kerültek gaztetteit keresztény alázattal

fogadjuk és mint Isten igazságos büntetését hosszabb időn át türjük? Olaszország polgári osztályai a fasizmus eltérése, illetőleg hatalomrasedítése révén százszorta több hibát követtek el, mint a munkások. A múltbeli hibák megállapítása fontos lehet a történeti helyzet értékelésénél, de a hibák nem lehetnek egyedüli kritériumai azoknak a céloknak, amelyeket a jövőben kívánunk magunk elé tűzni. Ha igaz is lenne, amiből Ön kiindul — s amit én erélyesen visszautasítok —, hogy a munkásságot hibái folytán méltán büntették a demokrácia elvesztésével, még sincsen más út a munkásság fellépésének, fejlődési képességének biztosítására, mint a demokráciának Olaszországban történő visszaállítása.

4. „Mit érnek a szocialisták, akik kormányozni sem tudnak, s azt sem értik meg, hogyan kell kormányozni? . . . az összes szocialista, akinek egyetlen fillérenyi hivatalos összeg fölött nem volt rendelkezési hatásköre, akinek egyetlen munkást sem kellett foglalkoztatni (nem beszélve egy halálos ítélet aláírásáról) . . .”

Azt hiszem ez az a pont, ahol Önt már nem lehet komolyan venni s Ön a kielezett túlzásoknak esett áldozatul, amelyeknek oly nagy mestere. Tapasztalataim szerint a szocialisták ugyanolyan rátermettséget tanúsítottak a kormányzati ügyek vitelében, sőt ugyanannyi eredményt mutattak fel, mint bármely nemesi avagy polgári politikus, feltéve, hogy egy valóságos kormányzás előfeltételei adva vannak a nép többsége támogatásának formájában. Ahol ezek az előfeltételek hiányoznak, ott a kormányok megbuknak, avagy pedig éppen ezeknek kell erőszakhoz nyúlniuk. Ez utóbbi módszert láthatjuk nem pusztán a fasiszta országokban, hanem Oroszországban is. Ha egy szót szólhatok saját országomról is, akkor Ferdinand Hanusch esetére emlékeztetnék, aki egyszerű szövöként egyben példamutató szocialista volt, s aki az ausztriai forradalom után a szociális ügyek minisztere lett, s aki bebizonyította, hogy egy szocialista nem pusztán barátainak ítélete szerint, hanem ellenfeleinek értékelése alapján is olyan eredményesen kormányozhat, hogy arra kevés párhuzamos példa kínálkozik azon osztályminiszterek gyakorlatából, akik a kormányrudat a meghódított előjogok biztosítására használták. S amennyiben Ön látni óhajtja, hogy mi szocialisták miként kezeljük a hivatalos pénzeket, s közalkalmazottak tízezreit miként alkalmazzuk szocialista vezetés alatt, akkor csak azt tanácsolhatom, nézze meg egyszer magának a bécsi városházát.

Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy Olaszországot a nagy háborúba berángatták, akkor éppen az Ön által nagyra értékelt Mussolini volt az, aki nagy szerepet játszott ebben a lelkiismeretlen propagandában. Nem tudom, hogy Ön azt is értékelni fogja-e, hogy ő volt az, aki 1914-ben olyan jól értett a „bekövetkezett tények elismeréséhez”, hogy olyan jól alkalmazkodott a konjunkturális időjáráshoz. Mi azonban azokkal a szocialistákkal érzünk együtt, akik megváltozásának első jeleire felfigyeltek, s Mussolinit szégyen és megvetés közepette az Avanti főszerkesztői székéből elmozdították, azokkal a szocialistákkal, akik remélhetőleg nem túl távoli időben el fogják úzni Mussolinit Olaszország kormányából, amely természetből fogva tulajdonképpen igazi paradicsom lenne, de ahol most az ördög fiai jutottak hatalomra.

Tisztelettel

Friedrich Adler

5, G. B. Shaw levele Friedrich Adlerhez

1927 okt. 11.

London

Három másolatot készítettem levelemről. Egyet a Daily Herald szerkesztőjének küldtem el, arra kérvén őt, őrizze meg arra az esetre, ha a levelet a kontinens lapjaiban közölnék, hogy azután én az eredeti angol változatot publikálhassam, ne kelljen a fordítást fordítani. A második másolatot egy előkelő olasz barátomnak adtam át, aki a háború után a fasizmus megvalósításában aktív szerepet játszott, s ma is szülőközetét kormányozza, noha nem népi választások, hanem a főtisztviselők útján a fasiszta módszerek szerint helyettes diktátornak jelölték ki. Semmi kétségem, hogy ez a fordítás az olasz sajtóban megjelenik majd, s utána a Daily Herald is publikálja majd a maga eredeti példányát; s így a levél nyilvánosságra kerül. Számunkra lehetetlen, hogy Európán keresztül suttogjunk egy olyan kérdéstről, mint hogy milyen legyen a szocializmus politikája a bolsevizmussal, a faszizmussal, a spanyol államcsínyvel (eredeti aláhúzás), valamint minden a demokratikus idealizmus hiábavalóságai elleni egyéb reakcióval szemben.

Nekünk ki kell emelnünk a szocialista mozgalmat a régi demokratikus kerékvágásból. A háború után Olaszországban és a központi hatalmakban az emberek bármilyen rátermett és határozott csoportja létrehozhatott volna szocialista kormányokat. A mozgalomnak megvolt erre a lehetősége, s ugyanolyan mértékben képtelen volt ennek megragadására, miként a Párizsi Kommün 1871-ben. Vörös zászlókat lengetett, végtelen hosszú beszédekkel mondott, s a munkásokat arra hívta fel, hogy tegyék meg azt, amit ő maga túl tudatlan, lomha és gyáva volt megeselekedni, s végül is elsőpörték az útból, lelőtték, börtönbe dugták, elnyomták és a legnagyobb könnyedséggel szétverték a mindenféle színaranyalátú akciók hívei. S méltánytalanságában, vereségében nem tud mást tenni, mint sírálni Matteotti és Sacco és Vanzetti, vagy bármilyen más mártír sorsa felett, akit fel tud említeni, hogy így tiltakozzék a fasizmus, bolsevizmus és riveraizmus antidemokratikus jellege ellen, s az emberi társadalomnak paralizálva várakoznia kell egészen addig, amíg a proletariátus többsége megérti és jóváhagyja. Annak a proletariátusnak, amelynek kilencven százaléka meg sem tud élni irányítás nélkül. Ha nem tudunk jobbat ennél, akkor csak pusztulásba vezetjük őket.

Mindenesetre e levelzéssel azt teheti, amit legjobbnak vél. Semmi kifogásom annak nyilvánosságra hozatala ellen.

Híve

G. Bernard Shaw

Ui.: 7-iki levele éppen megérkezett. Csak annyit tehet az előzőkhez hozzá, hogy a kormány nem a burzsoáziának és arisztokráciának természetes monopóliuma, amit Mussolini nagyon világosan be is bizonyított, aki a nép gyermeke, s aki jobban ismeri a népet (eredeti aláhúzás). De ha Ön a nép többségének biztos támogatását igényli, akkor bizonyára jó polgár módjára békésen ágyban fog meghalni, miközben „a pokol fiai” uralják az országot. Oh Friedrich, Friedrich !!!

6, G. B. Shaw levele Friedrich Adlerhez

1927 okt. 14. London.

A kérdéssel a továbbiakban egy nyilvános előadásban kívánok foglalkozni, amely a Fábíánus Társaság rendezésében november 23-án hangzik majd el; remélem, a mozgalom általában felfigyel majd rá: Miként az Ön apja, valamint Liebknecht, Bebel és Vandervelde, én is szeplőtlen múltra tekintek vissza, mint a szociáldemokrácia propagandistája. A szocializmus sikereit egyébként meglehetősen semlegesítették a demokrácia hiábavalóságai. Visszaemlékezek Bebel dicsekvő szavaira, amikor a német párt nagyszerű szervezetére és elterjedésére hivatkozott, miközben a franciának szemére vetette, hogy annyira lemaradnak mögöttük, és Jaurès válaszára: „Igen, ha nekünk mindez rendelkezésünkre állna, akkor *valami történnék is*”. (Eredeti aláhúzás.) Oly következtetésre jutok, hogy, mint jó demokraták, mi soha, soha nem tennénk mást, mint szónoklatokat tartanánk egészen addig, míg a nép többségének támogatását megszerezünk, s következésképpen nem tettünk mást, mint szónokoltunk. Emlékezem Liebknecht fiára, aki heves és megvető ellenzékiséget tanúsított a német nép többségével szemben, akit négy évre bebörtönöztek, és akit végül nyílt harcban agyonlőttek. Emlékezem Adler fiára, aki apjától eltérőleg nem várt a többség megbízására, és saját felelősségére lelőtte a reakciós miniszterelnököt. Emlékezem, hogy a háború felforgatott birodalmakat, s azokat bármely szervezett és energikus párt kényének-kedvének kiszolgáltatta, amely képes volt az alkalmat megragadni, miként emlékezem a szociáldemokrácia teljes és méltatlan tehetetlenségére, midőn nem tudott a követelmények színvonalára emelkedni. Ezekután Önhöz hasonlóan szemlélem a felhalmozódó bizonyítékait annak, amiről már évekkel ezelőtt említést tettem, hogy a nép beleegyezésével történő kormányzás nehézségei éppen ott kezdődnek, hogy a nép sohasem egyeznék bele abba, hogy kormányozzák, mivel felfogásában túlságosan tudatlan és személyeskedő ahhoz, hogy megértse, mit jelent a kormányzás. A népet túlságosan gondosan tartják a tudatlanság szintjén ehhez a tőkés országok iskolái révén. Lehetetlenség, hogy egyfelől megértsék a szocializmust, másfelől megszabaduljanak attól a szocializmusról beléjük oltott véleményről, amely szerint a szocializmus nem más mint bűnös öszceskűvés a közjó ellen. Még azok is, akiket elért a propagandánk s akik a szocialista jelöltekre szavaztak (akiknek többsége nem érti meg a szocializmust, s akik e fogalmon pusztán a szakszervezetek munkás-kapitalizmusára gondolnak) pusztán partizánjai az osztály-háborúnak, amelyet a szabadságért vívott harcként fognak fel, az 1848-as forradalmakhoz hasonlóan.

Most nekünk, mint szocialistáknak, semmi közünk a szabadsághoz. Küldetésünk, Mussolinéhez hasonlóan, nem más, mint a fegyelem, a szolgálat, a rátermettség jogán kívül minden egyéb jog könyörtelen visszautasítása. Nem ismerünk el semmiféle szabadságot mindaddig, amíg a társadalom iránti napi kötelességünket nap, mint nap munkával nem teljesítettük. A szabadság nem a mindennapi munka terméke, amit a szocialista kormánynak kell megszerveznie, hanem az a mindennapi pihenő, amelynek során elegendő szabad tér nyílik a liberális tevékenységre. Mi ott térünk el a fasisztáktól, hogy mi ragaszkodunk a jövedelemegyenlőséghez és ennek következtében a termelés és elosztás állami ellenőrzéséhez, amelyről teljességgel megfélekednek a Matteotti és Turati körüli liberális perpatvarban. Így lényegében mi megengedjük, hogy a szocializmus

elmerüljön a liberalizmusban, s ezzel lehetővé tesszük, hogy az egész mozgalom visszasüllyedjen az 1850-es évek színvonalára.

Egyébként csak annyit mondhatok, ha a szervezetekkel nem tudunk szervezeteket, az agitációval agitációt, a közvéleménnyel közvéleményt szembeállítani, akkor annál rosszabb nekünk. Ha nem tudunk mást csinálni, mint hogy körbeszaladjuk Európát rokonszenvért esdekelve, leírva, hogy miként csapott be minket egy Mussolini nevezetű merész szörnyeteg, némi megvető sajnálkozásban részesülhetünk és lehetőséget nyújthatunk mindenütt a liberális politikusoknak, hogy az olasz atrocitásokról gladstone-i beszédeket tarthassanak; de ez rajtunk nem fog segíteni, s ezzel eljártsszuk azt a kevés tiszteletet, amely a háború utáni tehetetlenségünk után még megmaradt.

Híve

G. Bernard Shaw

7, G. B. Shaw levele Friedrich Adlerhez

1927 október 25.

Köszönöm a Vorwärts-et. Mennyire reménytelen anyag. Egy lépést sem tettek előre Marx 1871-es Thierset és Gallifet-t a Haverstook Hillből elítélő nyilatkozatai óta. Csak az a különbség, hogy Marx ezt nagyszerűen, mint egy kiemelkedő próféta tette, míg a jelenlegiek olyan kisszerűek. Amikor kis gyerek voltam, s láttam, hogy utcánkból valakit börtönbe vezettek, annyira meghatódtam, hogy nevelőnőmnek kijelentettem: „A rendőr egy ördög.” És idáig jutottunk el a politikában a szocialista mozgalomban. Az elkövetkező öt esztendőben semmi mást nem tesznek majd, csak Matteottiról, Amendoláról, Saccoról és Vanzettiről fognak beszélni.

Az én fasiszta barátaimról szóló hírek pusztán legendák: megmutattam leveletem egy fasiszta vezetőnek, hogy lássam, mit fog rá mondani; és ez volt az első és egyedüli beszélgetésem Stresaban a faszizmusról Mussolini egy hívével. Ő egy csomó ténnyt említett, amiről nekem csak sejtéseim voltak, de egyetlen sorral sem változtatta meg leveletem, bár engedélyt adtam neki, hogy az olasz fordításban az Enghien hercegre való utalásnál módosítást eszközöljön.

Elég öreg vagyok ahhoz, hogy emlékezzem Felix Pyatnak és társainak nagyszerű beszédeire a Párizsi Kommün idején, mialatt Dombrowski, az ő lengyel tábornokuk egy gránátot sem tudott tőlük kapni, amit használhatott is volna lövegeinél, aki végül is kétségbeesésében már nevetett, miközben Thiers és Bismarck nyugodtan készült kiirtásukra. Salvemini és Turati pedig még mindig itt tartanak, a megbélyegzések özönét árasztják, miközben kiirtják őket és szentekké válnak.

Ez az a karrier, amire Ön feltekint?

Az ön híve

G. Bernard Shaw

Ui.: Fájdalommal kell megállapítanom — noha nem lepott meg —, hogy embereink minden lehetőt megtesznek annak az állításnak megerősítésére, hogy a Duce csodálója lettem. Vakok a színárnyalatokkal szemben, egyfelől befeketítenek, másfelől tisztára mosnak. Annál jobb Mussolininak.

И. ЕМНИЦ

ДИСКУССИЯ Ф. АДЛЕРА И ДЖ. Б. ШОУ ОБ ИТАЛЬЯНСКОМ ФАШИЗМЕ

Резюме

Публикуемые письма датируются 1927 годом и содержат дискуссию Фридриха Адлера и Дж. Б. Шоу об оценке происхождения, причин и характера итальянского фашизма. Дискуссия развернулась вокруг заявлений Дж. Б. Шоу, так как известный английский писатель, мыслитель-фабианец оказывался в них поразительно отзывчивым не к левым течениям (он противопоставил себя не только итальянской, но и вообще европейским буржуазно-демократическим системам, счел социал-демократию отжившей себя), а к правым, фашистского характера массовым движениям, к диктатурам, обещавшим некоторые социальные уступки. Эта его позиция вызвала по всей Европе в левых социалистических-коммунистических группировках большое негодование и помимо протестов итальянских социалистов раздалась голоса критики также и в венгерской левой печати. Со стороны социал-демократического движения, посаженного Шоу на скамью подсудимых, самым веским являлся ответ Фридриха Адлера. Большая часть дискуссии появилась и в современной печати. Настоящая публикация прибавляет к этому некоторые архивальные заметки, неопубликованные письма. В дискуссии Ф. Адлер с правом осудил Шоу, отделившего социалистический прогресс от равнозначных последнему демократических и гуманистических, этических стремлений; с другой стороны, однако, он упрощал явление фашизма, не понимал исключительно новых обстоятельств и задач в послевоенный период. Переписка может служить — на основе выше сказанного — к лучшему пониманию, более детальному анализу фашизма, не раз проявляющегося и в наши дни.

J. JEMNITZ

LA DISCUSSION OUVERTE ENTRE FRIEDRICH ADLER ET G. B. SHAW
SUR LE FASCISME ITALIEN

Résumé

Datée de 1927 la correspondance contient la discussion déclenchée entre G. B. Shaw et Friedrich Adler sur la genèse, les causes et le caractère du régime fasciste italien. Le débat s'était développé à la suite des déclarations de G. B. Shaw; le renommé écrivain anglais, penseur fabien, tout en s'opposant aux systèmes démocratiques bourgeois italiens et européens et tintant le glas des partis social-démocrates témoigna d'une vive compréhension à l'égard des mouvements de masse fascistes ou ouvertement fascistes et à l'égard des régimes, encore que dictatoriaux, mais enclins à introduire certaines réformes d'ordre social. Ce faisant il finit par provoquer une profonde indignation dans les milieux des groupements socialistes-communistes d'Europe: à côté des protestations venues de la part des socialistes italiens la presse hongroise de gauche en fit elle aussi entendre sa voix critique. La réplique la plus substantielle sous ce rapport fut formulée par Friedrich Adler, représentant du mouvement social-démocrate mis par Shaw dans le boxe des accusés. Une bonne partie de la discussion fut publiée dans les colonnes de la presse de l'époque. C'est par quelques notes archivales et certaines lettres que la présente communication désire compléter la matière. C'était à juste titre que Fr. Adler donna tort à G. B. Shaw qui d'une part avait séparé le progrès socialiste des aspirations à la démocratie, à l'humanisme et à l'éthique, synonymes du socialisme et simplifia d'autre part le phénomène du fascisme tout en témoignant une incompréhension vis-à-vis de la situation et des extraordinaires tâches qui s'étaient imposées dans la période d'après-guerre. Pour toutes ces raisons la correspondance en question se révèle être un document susceptible de nous aider à mieux comprendre le caractère du fascisme et d'étudier d'une manière plus approfondie ce phénomène menaçant encore de nos jours.